
Kuidas portreteerida akadeemilist vaimu?

Ülikoolimuuseumide identiteedi muutustest viimase kahe sajandi jooksul

MA MARIANN RAISMA

TÜ ajaloo muuseumi direktor

Me elame mäluajastul: me mõistame, mis on väärtuslik, ja püüame järjest enam tähenduslikku minevikku selle eri vormides alles hoida. Me elame teadusajastul: me mõistame, et teadus on tulevikku olulisemaid võtmesõnu. Mida teaduspõhisemaks muutub meie ühiskond, seda suurema tähenduse omandavad ülikoolile kuuluvad ehk akadeemilised muuseumid. Muidugi juhul, kui nad arvestavad ühiskonna vajadusi. Siinne artikkel käsitlebki ülikoolimuuseumide identiteedimuutusi viimase kahe sajandi jooksul ning analüüsib, mis kujundavad praeguste ülikoolimuuseumide palet ja rolli.

Ülikool on üks väheseid institutsioone, mis on säilinud järjepidevalt üheksa aastasaja vältel.¹ Me saame rääkida Euroopa ülikoolide ühisest kultuuriruumist, kus oma osa mängivad ka akadeemilised muuseumid. Eestiski on ülikoolimuuseumid vanimad: loodusmuuseumi algusaastaks peetakse aastat 1802, kunstimuuseumil aga 1803. aastat. Samas on paljud ülikoolidele kuuluvad muuseumid nii Eestis kui ka maailmas väga noorukesed ning paljudki neist vaid kollektsiooni staatuses, näiteks Tallinna Tehnikaülikooli muuseum taasavati alles 2011. aastal.

Keeruline on hõlmata akadeemiliste muuseumide hallatud pärandit. Hinnanguliselt on Euroopa ülikoolides kokku üle 10 000 muuseumi ja kollektsiooni kümnete miljonite objektidega.² Üldistatult on need muuseumid ja kollektsioonid kui ühiskondliku eliidi ajaloo kogum, mille valiku aluseks on mõtlemise paradigma muutused ning hariduse ja teaduse mõtestamise areng. Just ülikoolimuuseumides talletatava kaudu saame aimu sellest, mida me teame looduse, universumi ja iseenda kohta. Ülikoolide kogud räägivad teadmiste lugu: need on materiaalsed faktid sageli mittemateriaalsest mineviku, tänapäeva ja tuleviku teadmisest.³ Ülikoolile kuuluv on ühelt poolt tihedalt seotud rahvusliku identiteediga, teiselt poolt on tegemist kollektsioonidega, mis peegeldavad kogu maailma. Selle kõige tõttu on ülikooli kogud väärtuslikud.

Kuigi ülikoolimuuseumid pole mäluasutusi käsitledes alati esiplaanil, on enamik Euroopa ülikoolide muuseumide avalikud muuseumid: neid finantseerib kas riik või rahastatakse ülikooli eelarve kaudu. Sel juhul otsustab muidugi ülikool, mil määral on muuseumitegevus ülikooli huvide kõrval seotud üldsusega. Üha pingelisemates majanduslikes oludes soovitakse sageli just mäluasutuste pealt kokku hoida, kuid keeruline olukord annab põhjust küsida, miks

¹ On öeldud, et alates reformatsioonist tänapäevani on vaid 66 institutsiooni säilinud suuremate muutusteta: katoliku kirik, luteri kirik, Islandi ja Mani saare parlament ning 62 ülikooli. Tsiteeritud: W. Rüegg (2002) in Marta C. Lourenço, *Between two worlds. The distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe*, doktoritöö (Paris: Conservatoire national des arts et métiers, École doctorale technologique et professionnelle, 2005), 168 (edaspidi: Lourenço).

² Lourenço, 231; ülikoolimuuseumide ja kollektsioonide kronoloogia, vt Lourenço, 353–380.

³ Lourenço, 168.

neid asutusi on tarvis ning kuidas neid kõige paremini hallata. Ülikoolimuuseumidel on kaks põhiülesannet: tegelda kogudega (uurida ja arendada kollektsioone ning akadeemilist pärandit ja teha need kättesaadavaks, olla õppe- ja teadustööle uurimisbaasiks) ja jagada teadmisi (õpetada tudengeid, populariseerida teadust ja laiemalt akadeemilist pärandit näituste, ürituste, trükiste jmt kaudu). Seotuna ülikooli põhitegevustega, peaks muuseum peegelduma ka ülikooli põhikirjades ja arengukavades.

Akadeemilise muuseumi arengus etendabki kõige kaalukamat osa ülikool: kuidas ülikool määratleb tema hoolde usaldatud muuseumide rolli ning kujundab nende arengut? Kui palju näiteks ülikool ise oma muuseumi väärtustab? Nii mõnigi kord ei suudeta neid oma kasuks ära kasutada kas imagoloogilisel või turunduslikul eesmärgil, vaid muuseumi käsitletakse kui ajaloolist kohustust; näiteks unustatakse sageli rõhutada, et esimesed botaanikaaiad või muuseumid on olnud ülikoolile kuulunud asutused, nii Eestis kui ka Euroopas. Kuid muuseumid on väljakutse, mida ülikool saab arendada – juhul, kui need on ülikooli jaoks olulised. Muuseumid ei paikne väljaspool ülikooli põhitegevusi, vaid on enamasti seotud õppe- ja teadustööga ning eelkõige ülikoolide kolmanda missiooniga, kultuuriedendaja rolliga. Tartu Ülikooli seaduses on see selgelt formuleeritud:

(3) Ülikool on universaalne integreeritud teadus-, arendus-, õppe- ja kultuuriasutus. Ülikooli eesmärk on edendada teadusi ja kultuuri, pakkuda teaduse ja tehnoloogia arengule tuginevaid kõrghariduse omandamise võimalusi kõrgharidustaseme kolmel astmel humanitaar-, sotsiaal-, arsti- ning loodusteaduste alal ning osutada õppe-, teadus- ja muul loometegevusel põhinevaid avalikke teenuseid.

(4) Ülikool edendab eesti keele ja kultuuri säilimise ning arengu eesmärgil Eestit ja tema rahvast uurivaid teadusi ning eestikeelset haridust, säilitab rahvuslikku kultuuripärandit ning pakub avalikkusele sellega seotud teenuseid.⁴

Hoolimata ülikooli juhtrollist ei tohiks ülikooli pärandit vaadelda eraldiseisvana, vaid seda tuleks käsitleda laiemal kultuuripoliitilisel

⁴ Tartu Ülikooli seadus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/103032011023> (09.10.12).

sel taustal. Esiteks selleks, et näidata akadeemilist pärandit kui üht osa mälumaastikust; see eeldab, et riik arvestaks muuseumipoliitikat kujundades ka ülikoolimuuseumidega. Teiseks aga selleks, et ka ülikool teaks ja väärtustaks talle pandud kohustusi.

Väide, et ülikoolimuuseumide ja -kolleksioonide areng on pikka aega olnud enam seotud teaduse ja hariduse ning ülikoolide edenemisega kui üldisemalt muuseumide arenguga,⁵ kehtib üldjoontes ka Eesti ülikoolimuuseumide kohta. Alles viimastel aastakümnetel on see muutunud ning muuseumide areng on olulisel määral mõjutanud ka ülikoolimuuseumide nägu.

Ülikoolimuuseumide tüübid

Nii nagu paljudes teistes ülikoolides, on ka Tartu Ülikoolis peale muuseumide hulgaliselt kolleksioone, mis kuuluvad eri instituutidele.⁶ Kolleksioonipõhisus on ülikoolis palju olulisem kui riigimuuseumides, kus kogud on kujunenud teistel alustel. Ülikoolides on peale tavapäraste muuseumikogude eraldi õppekolleksioonid, toetamaks kogupõhist õppe- või teadustegevust (kogud võivad olla nii muuseumides kui ka kuuluda instituutidele). Samuti klassifitseeritakse eraldi teaduskolleksioone, mille esmane funktsioon on toetada teadustegevust.⁷

Kuid muuseumide ja kolleksioonide kõrval on ülikooliga seotud ka akadeemiline pärand laiemalt. Akadeemiline pärand hõlmab monumente ja parke, ajaloolisi auditooriumeid, raamatukogusid ja arhiive. Peale ainelise vara kuulub selle pärandi hulka mitteaineline pärand, sh see, mis on ammu unustatud või taasleiutatud, väärtused ja väärtushinnangud ning ülikoolielu ja traditsioonid, mis on muutunud selle paiga pärisosaks.⁸ Seega on tegemist väga kompleksse kogumiga, mis on üks ülikoolide identiteedi alus.

⁵ Lourenço, 160.

⁶ Õppe- või teadustöö tulemusena kujunenud kolleksioonid kuuluvad eri instituutidele, nende avatus ning kogude säilimine ja arendamine oleneb instituutide huvist. Ülevaade Tartu Ülikooli kogudest: *Tartu Ülikooli kolleksioonide kaardistamine 2006–2007*, koostajad: K. Lust, L. Leppik. http://www.ajaloomuuseum.ut.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=751798/TY_kolleksioonide_kaardistamine.pdf (09.10.12).

⁷ Teaduskolleksiooni mõiste: <https://www.riigiteataja.ee/akt/106042011005> (09.10.12).

⁸ Lourenço, 163.

Ülikoolikolleksioone saab klassifitseerida mitmeti, siinses artiklis olen kasutanud dr Marta Lourenço liigitust.⁹

Aeg	Tüüp	Kolleksioneerimise siht
I Al 16. saj	Õppekolleksioonid	Kogutud õppematerjali tarbeks
I Al (16)18. saj. lõpust	Teaduskolleksioonid	Kogutud teadustöö jaoks või tulemusena
II Al 20. saj	Ajaloolised õppe- ja teaduskolleksioonid	Ajalooline akumulatsioon (kogutud pärast esmase otstarbe kadumist)
II Al 20. saj	Ülikooli ajaloo kollektsioonid (ülikooli mälestusesemed, tudengielu, personaaliatega seotud esemed)	Ajalooline akumulatsioon

Tüpoloogia aluseks on kolleksioneerimise erisugused põhimõtted: nn esimese generatsiooni teadus- ja õppekolleksioonid on kujunenud sisemiste vajaduste järgi, see on olnud eesmärgipärane ja selektiivne, lähtunud eeskätt õppe- ja teadustöö vajadustest. Nn teise generatsiooni ülikoolikogud on kujunenud peamiselt ajaloolise akumulatsiooni teel.¹⁰

Eri tüüpide vahel on märgatavad erinevused: tavapärased on teadus- ja õppekolleksioonid pigem ülikoolikesksed, ajalooliste õppe- ja teaduskolleksioonide ning ülikooli ajaloo kogude kasutajate sihtrühm on aga palju laiem. Ülikooli ajalugu kajastavad kogud on selgelt seotud tulevikuperspektiiviga: eesmärk on talletada olnut järeltulevate põlvete mälus; õppimisel ja teadustöös kasutatakse neid vähem. Nende muuseumide areng on paljuski seotud alates 1960. aastatest aset leidnud muutustega: muuseumide roll hakkas ühiskonnas muutuma, muu hulgas hakati looma teaduskeskusi. Viimastega võrreldes on sageli just ajaloolised õppe- ja teaduskolleksioonid ning ülikooli ajaloo kollektsioonid üldsusele atraktiivsemad. See on mõjutanud ka teadus- ja õppekolleksioonide hoidjaid enam arutlema

⁹ Lourenço, 40.

¹⁰ Samas.

Foto 1. Ashmole'i muuseumi peetakse vanimaks ülikoolimuuseumiks maailmas. Alates 1924. aastast paikneb vanas Ashmole'i muuseumi hoones Oxfordi ülikooli teadusajaloo muuseum (foto: M. Raisma)

oma avaliku rolli üle. Seega on ülikoolimuuseumidel kaks lähtekohta ning ka kaks arenguteed, kuid muutused 21. sajandil on näidanud, et neid kahte suunda on osatud edukalt ühitada.

Ülikoolimuuseumide idee

Ülikoolide kollektsioonide vanus ulatub aastasadade taha. Juba renessansiajal kujunesid ülikoolide juurde meditsiiniõpingutega seotud ravimiaiad (*hortus medicus*, *hortus simplicium*) ja anatoomikumid (*theatrum anatomicum*), nendega kaasnes ka kollektsioonide ja muuseumide teke. Vanimateks anatoomikumideks võib pidada anatoomikume Padua ülikooli (1594) ja Leideni ülikooli (1597) juures. Tegemist oli vanimat tüüpi õppemuuseumidega, mille asutamine peegeldas empiirilise teaduse jõudmist ülikoolidesse. Ka maailma esimene botaanikaaed loodi ülikooli juurde: 1540. aastatel rajati Itaalias Pisa ülikooli botaanikaaed.

17. sajandi teadusrevolutsioon oli asendanud imeväärse uudishimuga.¹¹ Üks uue paradigma eesmärk oli mõista ja klassifitseerida maailma ratsionalistlike põhimõtete alusel ning nõnda muuta ühiskonda – see tähendas ka paljude uute ülikoolide sünni. Moodne muuseumitraditsioon ongi alguse saanud ülikoolist: 1683 asutati Oxfordi ülikooli juurde Ashmole'i muuseum, mida võib pidada esimeseks kaasaegseks muuseumiks.¹² Ashmole'i muuseum oli esimene avalik muuseum ning ka esimene ülikoolimuuseum, mis oli loodud hariduslikel alustel.¹³ Kui kollektsionäär Elias Ashmole annetas 1677. aastal oma kuriositeetide kabineti¹⁴ Oxfordi ülikoolile, ehitati selle väärrika kogu tarbeks uus hoone. See oli esimene muuseumi tarbeks ehitatud hoone maailmas (arhitekt Thomas Wood). Ametlikult avati *Musaeum Ashmoleanum* 21. mail 1683.¹⁵ Hoones paiknesid looduslooo õpetamiseks vajalikud loengu- ja demonstratsiooniruumid, kunstkogud, raamatukogud, ülemisel korrusel looduslooo ja kuriositeetide kogud ning keldrikorrusel Briti esimene keemialaboratoorium. Hiljem kasutati keldrit ka praktilise anatoomia jaoks, seal sooritati lahanguid.

Kõige olulisem, mille *Ashmolean* ülikoolimuuseumidele jättis, oli struktuur: arhitektuurne, organisatoorne ja funktsionaalne kompleks, kus olid ühendatud haruldaste ja huvitavate esemete repositoorium, uurimisinstituut ja haridust andev akadeemia. Struktuur, kus oli integreeritud õpetamine (kool), uurimine (laboratoorium) ja avalik ekspositsioon, markeeris uue elujõulise traditsiooni sünni. Alates 18. sajandi lõpust on see põhimõte laienenud ülikoolimuuseumidesse üle maailma: ülikoolimuuseumides on klassiruumid,

¹¹ Mourdaun-Crook, *The British Museum* (London: Penguin Books, 1973), 37 (edaspidi: Mourdaun-Crook).

¹² Mourdaun-Crook, 34.

¹³ 1661. aastal asutatud ja alates 1671. aastast avaliku muuseumina tegutsenud Baseli ülikoolimuuseumi (*Amerbach Kabinet*) peetakse vanemaks, kuid tema mõju pole olnud võrreldav Ashmole'i muuseumiga.

¹⁴ Antikvaari ja poliitiku Elias Ashmole'i (1617–1692) kogu aluseks oli isa ja poja John Tradescanti kollektsioon; ühtede esimestena jagasid nad oma väärtuslikku kogu ka avalikkusega: mitte seisuse ega soo järgi, vaid sissepääsutasu alusel. Sama traditsioon jätkus ka Ashmole'i muuseumis.

¹⁵ Tänapäevaks on Ashmole'i muuseumi kogud jaotatud Oxfordi ülikooli muuseumide vahel: loodusloookogud on alates 1860 loodusmuuseumis, etnograafiakogud alates 1886 Pitt Riversi muuseumis; 1845 valmis *Ashmoleani* kunstkogud tarbeks uus suurejooneline muuseumihoone. Alates 1925. aastast on majas paiknenud teadusajaloo muuseum.

laborid, auditooriumid, raamatukogu ja ekspositsiooniruumid; töö kulges sageli professori juhatusel. Tänapäeval on see põhimõte võetud omaks enamikus muuseumides: tähtis ei ole üksnes vaatamine, vaid kaasatus.

18. sajandi lõpuks oli kaasaegne muuseum avaliku ja avatud institutsioonina välja kujunenud. Ühelt poolt rõhutati järjest enam selle hariduslikku külge, teisalt hakati muuseumi väärtustama kui vaimset pühapaika.¹⁶ Ülikoolimuuseumid olid seotud esimesena nimetatud tavaga: 19. sajandil loodi suur osa teadus- ja õppekollektsoonidel rajanevaid ülikoolimuuseume, eelkõige oli tegemist looduse-, meditsiini- või kunstimuuseumidega. Ega ilmaasjata võrreldud muuseume tollal entsüklopeediatega: nn entsüklopeediliste muuseumide üks eesmärk oli luua võimalikult täiuslikud kollektsoonid, mis inspireeris ka siinseid muuseumijuhte.¹⁷ 19. sajandi teaduse väärtushinnangute järgi kuulusid kogud õppetöö kõrval ka uurimistegevuse keskmesse, ent uurimistegevus omakorda oli – Humboldti mudeli järgi – ülikooli keskne tegevus.¹⁸ Tegemist oli ülikoolimuuseumide esimese õitsenguajaga, mille peapõhjus oli tollane õppe- ja teadustöö seotus ning sõltuvus kollektsoonidest.

Nagu mitmel pool mujal Euroopas, on ka Eestis ülikoolimuuseumid riigi vanimad muuseumid, kuigi kollektsoone leiab ka varasemast ajast.¹⁹ 1802. aasta 6. aprilli (ukj) peetakse ülikooli loodusmuu-

¹⁶ Valgustusajastu muuseumiideedest loe täpsemalt: M. Raisma, „*Musée ideale*. Unistused täiuslikust muuseumist”, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 1–2 (2008), 87–110 (edaspidi Raisma 2008).

¹⁷ Nt Karl Morgenstern käis tollal maailma suurimas ja täiuslikumas muuseumis, Napoleoni Muuseumis, 1809. aastal. Loe lähemalt: Raisma 2008, 93, 101; Monika Teemus, *Musée Napoléoni maaligalerii Karl Morgensterni pilgu läbi 1809. aastal*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2010) http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/15159/Teemus_Moonika.pdf?sequence=1 (10.10.12).

¹⁸ Lourenço, 160.

¹⁹ Euroopaga võrreldes saab Eesti- ja Liivimaal teadlikust ja süsteemsest kogumisest rääkida suhteliselt hilja. Kui kunstikogumise traditsioon Läti alal ulatub 18. sajandi keskpaika, siis nüüdsetel Eesti aladel pandi alus baltisaksa aadli vanematele ja väärtuslikumatele kunstikogudele – Stackelbergide kogule Väana mõisas ja Liphartite kogule Raadi mõisas – sama sajandi lõpukümnenditel. Unustamata teisi varaseid Liivimaal tegutsenud kollektsoonääre, nagu Eduard Philipp Körber ja Johann Christoph Brotze, on kohalikule muuseumimõttele kindlasti kõige laiemat mõju avaldanud Tallinna raeapteekri Johann VIII Burchardi väärtasjade kogu. 1802. aastal alguse saanud Burchardi muuseumikogu on praegu üks Eesti Ajaloomuuseumi aluskollektsoone. Pikemalt vt: Jutta Keevallik, *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil*. *Kunstiteadus Eestis 19. sajandil* (Tallinn,

Foto 2. TÕ ajaloo muuseumi esimene ekspositsioon avati ülikooli peahoone keldris 1. aprillil 1980 (TÜAM, foto: E. Sakk)

seumi tegutsemise algusajaks.²⁰ 1803. aasta 2. septembril ilmunud põhikirjas kinnitati ülikooli kunstimuuseumi loomine, haldamine ja eelarve. Ülikoolimuuseumide kogud olid avatud ka ülikoolivälisele publikule. Esimesena avati loodusteaduslikud kogud: juba 1803. aasta teise semestri loengukavas soovitati huvilistel pöörduda loodusteaduste professori Gottfried Albrecht Germanni poole, et tutvuda looduskabineti ehk loodusmuuseumiga (ametlikult *Naturalien Cabinet* ehk (*Akademische*) *Naturhistorische Museum*). 200 aastat tagasi oli loodusmuuseum huvilistele lahti kõigil kolmapäevadel ja laupäevadel kell 14–16. Aastast 1805 oli ametis esimene ülikooli

1993), 17–31; Johann Burchard, „Minu kogu, *Mon Faible*’i, ajalugu, kirja pandud mu kallite järeltulijate jaoks aastal 1825”, *Mon Faible’ist ajaloomuuseumiks. Tõid ajaloo alalt*, 4 (Tallinn, Eesti Ajaloomuuseum, 2002), 87–96; Mariann Raisma, „Muuseumi mõte. Eesti muuseumide identiteedimuutustest 19.–20. sajandil”, *Akadeemia*, 4 (2009), 777–781.

²⁰ Siis saabus esimene suurem kollektsioon – tema keiserliku kõrguse suurvürst Konstantin Pavlovitši kingitus: raamatud ja naturaalide kogu. Saadeti koosnes 11 kastist. <http://natmuseum.ut.ee/395512> (08.10.12).

muuseumikogu hoidja – looduslookabineti inspektor Ernst Marcus Ulprecht.²¹

Kunstimuuseum avati ülikooli peahoones 1810. aasta teisel semestril (alates 1862 oli see avatud ka mitteakadeemilisele publikule).²² Tuntud saksa kunstiteadlase Aloys Hirti 1797. aastal sõnastatud mõte inspireeris looma kunstimuuseume paljude Euroopa õppeasutuste juurde. Hirti väitel saab kunstiteadust viljelda vaid seal, kus on välja pandud palju eri ajastute, eri koolkondade ja eri meistrite kunstiteoseid. See idee on pannud aluse ka Eesti kunstimuuseumi traditsioonile.²³ Sajandi teisel poolel keskendus ülikooli kunstimuuseum tollal populaarsele koopiamuuseumi ideele.²⁴

19. sajandil kujunesid ülikooli juurde veel mitmed õppe- ja teaduskollektsioonid, botaanikaaed ning muuseumid: 1843 asutati ülikooli juurde Kodumaa Muinsuste Keskmuuseum, 1888 loodi anatoomia õppemuuseum,²⁵ umbes samal ajal ka kirikuarheoloogia muuseum.²⁶ See peegeldab samasugust arengut nagu ülejäänud maailmas: sel ajal kujunes enamjagu ülikoolide kunsti-, loodus-, arheoloogia-, etnograafia- ja meditsiinimuuseumidest. Üldistavalt võib öelda, et ülikoolimuuseumidel ja -kollektsioonidel on olnud Eesti kultuuriloos väga suur roll, mis hilisemate muutuste tõttu praegu ehk nii selgelt välja ei paista. 19. sajandi muuseumidest oli suur osa seotud ülikooliga.

Eesti Vabariigi algusaegadel asutati ülikooli juurde ka arheoloogiamuuseum²⁷ (1922) ning tervishoiumuuseum (1924). Alati ei soovinud ülikool aga juhtpositsiooni võtta. Kui otsused olnuks teistsugused, saaks ehk praegu rääkida ülikooli kunstimuuseumist kui Eesti

²¹ Vt Lea Leppik, *Kalefaktoripojast professoriks* (Tartu: Kleio, Tartu Ülikooli ajaloo muuseum, 2011), 120.

²² *200 aastat kunstimuuseumi*, koost Inge Kuk, Laidi Laverik, Ingrid Sahk jt (Tartu, 2006).

²³ Vt täpsemalt: Inge Kuk, „Koopiad, reproduktioonid, originaalid. Tartu Ülikooli kunstikogu kujunemisest”, *Meistriteoste lummus. Koopia 19. sajandil. Eesti Kunstimuuseumi toimetused*, 1, koost Tiina-Mall Kreem (Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2007), 99–104 (edaspidi: Kuk).

²⁴ Kuk, 99–104, Raisma 2008, 103–105.

²⁵ Elle Põldoja, Helle-Evi Simovart, Kersti Kokk, Ivo Kolts, „Professor August Rauber ja anatoomia õppemuuseum”, *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXVI (Tartu, 2005), 39–45.

²⁶ Loe pikemalt Eesti ülikoolimuuseumide ajaloost: Lea Leppik, Reet Mägi, „Ülikoolimuuseumid – kellele ja milleks?”, *Akadeemia*, 4 (2009), 811–818.

²⁷ Arheoloogiamuuseum loodi Õpetatud Eesti Seltsi, arheoloogia õppetooli, Eesti Rahva Muuseumi ja Kodumaa Muinsuste Keskmuuseumi kogude põhjal.

ainsast kunstimuuseumist.²⁸ Nõukogude aja alguskümnenditel tehtud ümberkorraldused jätsid ülikooli ilma mitmest kollektsioonist ja muuseumist,²⁹ millest osa ongi jäänud väljapoole Tartu Ülikooli. Muuseumid, kas siis Teaduste Akadeemia või ülikooli alluvuses, muutusid instituutide teadus- ja õppekollektsioonideks ega mänginud aktiivset rolli muuseumipoliitilisel maastikul. Erandiks oli uue muuseumina loodud ülikooli ajaloo muuseum (1976), mille tegevus oli eelkõige suunatud avalikkusele.

Teadusmuuseum või ülikoolimuuseum

19. sajandi ülikoolimuuseumid keskendusid õppe- ja teadustegevusele; 20. sajandil muutusid oluliseks uut tüüpi ülikoolimuuseumid, mille keskmes olid ajaloolised teadus- ja õppekollektsioonid ning ülikooli lugu. Võib väita, et teaduslugu ning ülikooli lugu on eristamiseks liiga tihedalt seotud ning sageli kasutatakse neid termineid vaheldumisi, kuid Euroopa muuseumide analüüsides saab eristada kahte suunda: ühe rõhuasetus on teadus (*science museum*, *museum of history of science*), teises on aga vaatluse all ülikooli ajalugu (*university museum*), sel eesmärgil kasutatakse ka teadusloolist materjali.

Teadusmuuseumi³⁰ alused leiab kuriositeetide kabinettides ja valgustusajastu uudishimus.³¹ Juba kaasaegse muuseumi kujunemisaastatel oli Diderot entsüklopeedias (1765) maininud Louvre'i kujundamist kunstide ja teaduste muuseumiks ehk muuseumiks, mis

²⁸ Mariann Raisma, „Uus mälu. Eesti Vabariigi muuseumipoliitika 1919–1924”, *Mälu. Eesti Kunstiakadeemia Toimetised*, 22 (2010), 53–54.

²⁹ Tervishoiumuuseum suleti 1940; 1946 viidi Teaduste Akadeemia alluvusse nii arheoloogiamuuseum kui ka zoologia- ja geoloogiamuuseum (need anti ülikoolile tagasi 1964 ja 1976). Arheoloogiamuuseumi kogud on praegu Tallinna Ülikooli ajaloo instituudis (v.a Õpetatud Eesti Seltsi kogu), osa geoloogiakollektsioonist paikneb Tallinna Tehnikaülikoolis. Ülikooli alluvusse jäi kunstimuuseum, tollase nimetusega klassikalise muinasteaduse muuseum.

³⁰ Selles peatükis on teadust ja teaduslugu käsitletud angloameerika traditsiooni järgi (ingl *science*, *science history*), seetõttu ei ole siin vaatluse all eri teadusvaldkondade (nt kunst, loodus, arheoloogia, antropoloogia jt) muuseumid. Teadusmuuseumi teemad võivad hõlmata nii reaalteadusi, meditsiini kui ka loodusteadusi; olenevalt riikide traditsioonidest on teadusmuuseumid kas laiemalt temavahelise (nt hõlmavad ka loodusteadusi), keskendunud reaali- ja meditsiiniteadustele või vaid kitsalt reaalteadustele.

³¹ *History of Museums* <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/398827/history-of-museums?anchor=ref608809> (20.10.2012).

Foto 3. TÜ ajaloo muuseumi kaasaja saal, 1991 (TÜAM, foto: E. Sakk)

viitab kunagisele Aleksandria *mouseion*'ile.³² Siiski iseseisvusid need alles 19. sajandi teisel poolel maailmanäitustest välja kasvanud teadus- ja tehnikamuuseumidena, mille olulisim inspiratsiooniallikas oli nii teaduse kui ka tööstuse kiire areng.³³ Järgmisel sajandil kujunesid nende kõrvale ka ülikoolide teadusmuuseumid, täpsemalt teadusloomuuseumid. Nende loomise põhiajend oli tahe talletada vanu õppe- ja teaduskollektsioone. Enne muuseumi võis selliseid ajaloolisi kogusid leida tavaliselt koridorides, klassiruumides, kabinettides jm. Enamasti oli teadusloomuuseumide palju keerulisem rajada kui neid, mis kujunesid õppe- ja teadustöö tulemusena loomuliku arengu käigus. Esimeste seda tüüpi muuseumide hulka kuuluvad Strasbourgi ülikooli juures asuv seismoloogia- ja Maa magnetismi muuseum (1900), Lyoni ülikooli meditsiini ja farmaatsia ajaloo muu-

³² Denis Diderot, Jean le Rond d'Alembert, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Vol IX (Paris, 1765), 707.

³³ Näiteks kasvas 1851. aasta Londoni maailmanäitusest välja Londoni Teadusmuuseum.

seum (1914),³⁴ Scotti Polaaruuringute Instituudi muuseum Oxfordis (1920) ja Oxfordi ülikooli teadusloomuuseum (1925). Üheks klassikaliseks teadusloomuuseumiks võibki pidada väikest Oxfordi ülikoolile kuuluvat teadusajaloo muuseumi, mis avati 1925. aastal endise Ashmole'i muuseumihoone ülemisel korrusel. Muuseum ei keskendunud vaid ühele teadusalale, vaid vaatles reaalteadusi laiemalt. Tänapäeval on nende haruldaste ajalooliste esemete hulgas ehk kõige tuntum hoopiski väike must tahvel Albert Einsteini enda kirjutatud valemiga.

Teadusloomuuseumi kõige laiem eesmärk on dokumenteerida ning tutvustada, kuidas ideed on muutnud meie arusaama maailmast. Mismoodi me teame? Kuidas on teadmised konstrueeritud? Kuidas on need edastatud? Kuidas on kulgenud erialade areng? See ongi põhjus, miks teadusajalugu on muutunud nüüdisaja ühiskonnas järjest olulisemaks. Võib väita, et need muuseumid on – vähemalt idee järgi – kõige enam tulevikku suunatud: sageli on need seotud ülikoolis tehtava moodsa teadusega.

Kui teaduse eesliinil on tähtsad uued teadussaavutused, siis muuseumis on teinekord peaaegu niisama tähtsad (või isegi huvitavamad) teadussuunad, mis praegusajaks on ununenud, ent mis veel mõned sajandid tagasi olid inimese ja maailma mõistmise aluseks, või ideed ja katsed, mis pole andnud soovitud tulemusi. Ülikoolimuuseumid võivad proovida, eksperimenteerida, katsetada, nad võivad teha vigu³⁵ – vead ja ebaõnnestumised on osa teaduse tegemisest ning akadeemiline muuseum võib samuti kasutada sarnast lähenemist. Võib vaid kahetseda, et seda ideed ei ole veel piisavalt palju rakendatud.

20. sajandi keskel mõisteti, et traditsioonilistest muuseumidest, mis hõlmavad aja jooksul akumulbeerunud ajaloolisi teadus- ja õppekogusid, siiski ei piisa teaduse tutvustamiseks. Vaja oli uut käsitluslaadi. Just 1960. aastaid peetakse teadusmuuseumide suurima tõusu ajaks³⁶: arvestades tollast ühiskondlikku konteksti, oli see loomulik. Arenguks andis hea tõuke ka teaduskeskuste edenemine

³⁴ Lyoni Claude Bernardi ülikooli kodulehel on muuseumi asutamisaastana toodud 1896, 1914 pandi dekreediga paika reeglid, vt <http://www.univ-lyon1.fr/l-universite/patrimoine-scientifique-et-culturel/musee-d-histoire-de-la-medecine-et-de-la-pharmacie-de-lyon-19828.kjsp?RH=ACCUEIL> (20.10.2012) (*toim*).

³⁵ Tsiteeritud Aberdeeni ülikooli muuseumi juhti Neil Curtist.

³⁶ Lourenço, 161.

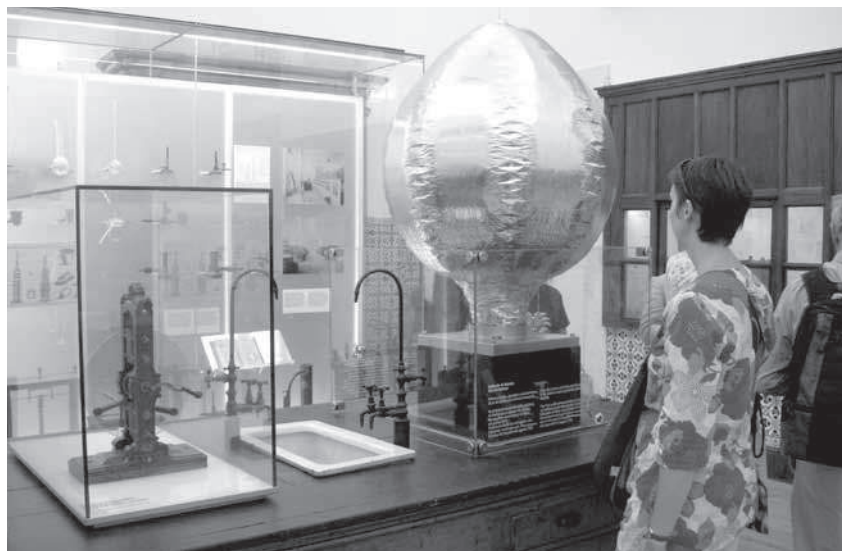

Foto 4. Coimbra Ülikooli teadusmuuseum paikneb ajaloolistes keemia- ja füüsikahoonetes. Kaasaega ja minevikku omavahel hästi siduv püsiekspositsioon *Laboratorio Chimico*'s kõneleb materia ja valguse saladustest (foto: M. Raisma)

1970. aastatel.³⁷ Peale selle, et rajati uusi muuseume ning senistes muuseumides tehti uuendusi, loodi ülikoolide algatusel või koostööna hulk teaduskeskusi, et võimalikult professionaalselt jagada teadmisi oma kaasaja teadusest. Ka Ahhaa teaduskeskus kasvas välja Tartu Ülikoolist, toimides pikka aega Tartu Tähetorni ruumides.³⁸

Viimase poole sajandi jooksul on mitme ülikooli juurde asutatud uued teadusmuuseumid, erilaadsete reaali- ja loodusteaduslike kollektsioonide alusel. Ülikooli vajadustest ja huvist on olenenud, kas hoitakse alles väikesed muuseumid ja kollektsioonid või luuakse nende põhjal suur(em) teadusmuuseum. Teise suuna hea näide on Coimbra Ülikooli teadusmuuseum, mis loodi 2006.–2007. aastal, kui ühendati füüsika-, zoologia-, loodusteaduse, mineraloogia- ja geoloogiamuuseum.³⁹ Atraktiivne püsiekspositsioon valguse ja matee-

³⁷ Esimese teaduskeskuse *Exploratorium*'i asutas füüsik F. Oppenheimer 1969. aastal San Franciscos.

³⁸ *Tartu Tähetorn*, koost Lea Leppik (Tallinn: Aasta Raamat, 2011), 195–196.

³⁹ Paulo Gama Mota, *The eighteenth-century Laboratorio Chimico in the context of the Science Museum of the University of Coimbra*.

ria olemusest räägib teadusest nii ajalooliste kui nüüdisaegsete vahendite kaudu ning on võitnud 2008. aastal Micheletti auhinna kui uuenduslik tehnika- ja teadusmuuseum. Samas on muuseum, mis hoolimata oma väiksusest on iseseisvad ülikoolimuuseumid (nt Oxfordis) või mis kuuluvad teadusajaloo osakonna alla ning on tihedalt seotud õppetööga (nt Cambridge'i Whipple'i teadusajaloo muuseum või Harvardi teadusajaloo kollektsioon).

Teadusloomuuseumide arengusuunad erinevad suuresti. Mõned neist arendavad muuseumi aktiivselt; teised ajalooliste kollektsioonidega teadusmuuseumid ei kogu isegi uusi esemeid, kuid on see-eest tihendanud koostööd eri teaduskondadega. Näiteks Cambridge'is Whipple'i teadusajaloo muuseumis on teaduskondade jaoks koostatud juhised, kuidas talletada ja eksponeerida kogusid võimalikult väikese vaevaga, mõistagi selleks, et teaduskonnad oleksid ise huvitatud oma pärandi hoidmisest ning võimelised seda tegema.

Teine oluline suund 20.–21. sajandil on ülikooli ajaloo kogumine ja talletamine. Nii mõneski ülikoolis on küll ametis ajaloolane, kes on pühendunud ülikooli ajaloo, kuid pole eraldi ülikooli muuseumi. Toetudes Euroopa akadeemilistele muuseumidele, oleks mõttemänguna põnev arutleda, kas on vaja eraldi ülikoolimuuseumi, mis püsivalt kajastaks ülikooli ajalugu, sh struktuurimuutusi, sotsiaalajalugu, igapäevaelu ning kõike seda, mis kaasneb ülikoolieluga; samuti tasub kaaluda, kui suur peaks seda laadi muuseum olema. Euroopas on rakendatud eri käsitusviise, nt Suurbritannia ülikoolide juures on eri teadusvaldkondi käsitlevad kollektsioonid ja muuseumid, aga puuduvad ülikooli ajalugu hõlmavad muuseumid. Väiksemates kultuurisotsiaalsetes ülikoolil olnud vaimukultuurile märksa laiem tähendus kui lihtsalt õppe- ja teadusasutus, mistõttu seal leidub rohkem ülikooli ajaloo muuseumi. Mõne ülikooli juures on olemas ka väike, ent representatiivne ülikoolimuuseum (nt Freiburgi ülikooli juures Saksamaal).

Ühed varasemad ülikooli ajaloo muuseumid on rajatud Soomes (Jyväskylän ülikoolimuuseum, asutatud 1900) ja Hollandis (Leideni (1928), Groningeni (1932) ja Utrechti (1936) ülikoolide muuseumid); seal on koos eksponeeritud ülikooli ajalugu ning teave eri teadusalade kohta. Uppsala ülikoolimuuseum, *Museum Gustavianum*, loodi praegusel kujul 1997. aastal, kui ülikoolimuuseumi koondati erisugused kol-

lektatsioonid ning muuseumid (v.a loodusloomuuseumid, mille alusel loodi evolutsioonimuuseum). Ka Helsingi ülikoolimuuseum (2003) ja Brüsseli Vaba Ülikooli muuseum (2004) kujundati ümber, koondades sinna mitme väiksema muuseumi ekspositsioonid ja kogud.

Tartu ülikooli juurde loodi ülikooli ajaloo muuseum samuti kui klassikaline asutuse ajaloo muuseum.⁴⁰ Rektor Arnold Koop allkirjastas ülikooli ajaloo muuseumi asutamise määruse 1976. aasta 6. detsembril, kuid eellugu ulatub veel eelmisesse kümnendisse. Juba 1960. aastatel hakkasid Tullio Ilomets, Ivar Piir, Paul Prüller jt ülikooli õppejõud koguma ajaloolisi teadusinstrumente, mis löid eelduse muuseumi tekkeks.⁴¹ Muuseum loodi väga õigel ajal: 1982. aasta suure juubeli eel ehitas ülikool palju ja sobival ajal rajatud muuseumis sai talletada mitmeid teadusajaloolisi kogusid, mis ümberehituste käigus oleks võib-olla lihtsalt välja visatud. Nõukogude Liidus olid nii mõnegi ülikooli juurde rajatud muuseumid, kuid seal hoiti peamiselt ülikoolile tehtud kingitusi ning eksponeeriti ideoloogilist üliõpilaselu, ent Tartu Ülikooli ajaloo muuseumi ambitsioon oli tunduvalt suurejoonelisem.

1980. aasta 1. aprillil avatud esimene püsiekspositsioon neljas ruumis peahoone keldris kajastas ülikooli ajalugu erialade ja teadusriistade kaudu. Muuseum võimaldas kõneleda meie identiteediloomest, vaimukultuurist, olles ühtlasi sümboolne sissejuhatuse 1982. aasta suurejoonelisele juubeliaastale. 1982. aastal, pärast Toomele kolimist, astuti esimene samm Toome muuseumikompleksi arendamise teel; ideena oli sellest olnud juttu juba 1970. aastatel.⁴² Viimastel aastatel on selle idee elluviimine jõudsalt edenenud: 2011 avati Tartu Tähetorn ning järke ootab vana anatoomikum.

⁴⁰ Muuseumi loomisest loe täpsemalt: Ela Martis, „Tartu Ülikooli ajaloo muuseum 1976–1993”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXVII (Tartu, 1993), 158–164; Leili Kriis, „TÜ ajaloo muuseumi kogude kujunemine 1979–2000”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXII (Tartu, 2001), 31–41.

⁴¹ Paraku hävis suur osa kogutud füüsikainstrumentidest 1965. aasta ülikooli peahoone põlengus. Loe täpsemalt: Tullio Ilomets, „Meenutusi Tartu ülikooli peahoone põlemisest 21. detsembril 1965”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXI (Tartu, 2001), 209–214; „Mis on käes, see on käes”, intervjuu Tullio Ilometsaga, *Muuseum*, 2 (30) (2011), 41–44.

⁴² *Edasi* 25.04., 19.05., 18.07.1974; Heino Eelsalu, „Mõtteid tähetornist kui ülikooli ajaloo mälestisest ja teadusajaloo uurimisbaasist”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, VIII (Tartu, 1979), 129–134.

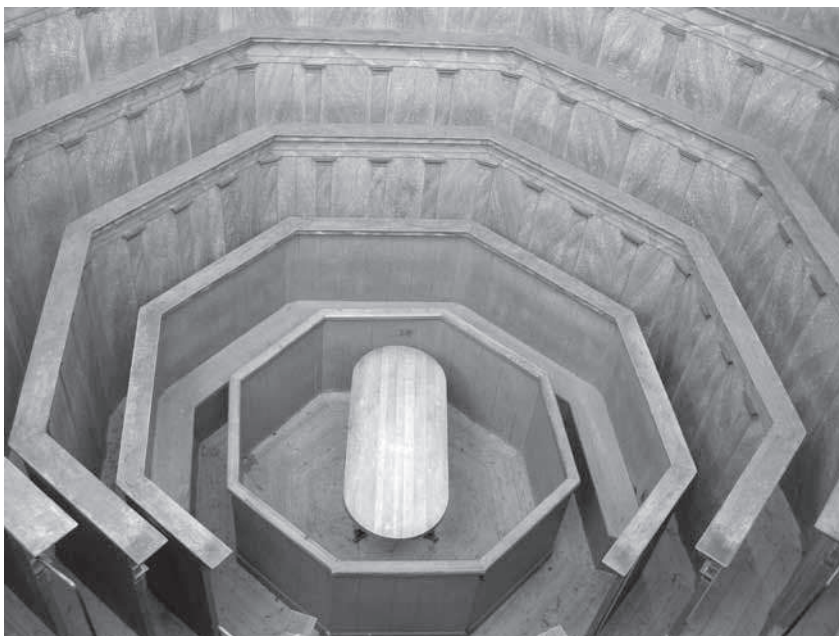

Foto 5. Museum Gustavianum Uppsalas asub Uppsala ülikooli vanimas hoones, mis pärineb 1620. aastatest. Hoone keskosas paikneb Põhja-Euroopa vanim anatoomiline teater (foto: M. Raisma)

Akadeemiliste muuseumide ülesanded

Ülikoolimuuseum on aken ülikooli. See lause iseloomustab tabavalt akadeemiliste muuseumide olemust. Muuseum on üks väheseid asutusi, mida ülikool saab hoida kõigile avatuna: vajadus selle järele aina suureneb.

Ülikoolimuuseumide areng oleneb paljuski ajaloolisest traditsioonist ning ülikooli ja ühiskonna huvidest. Sageli on ülikoolimuuseumid väga konservatiivsed, nii oma struktuurilt kui ka sisult, mistõttu on muutusi teha keeruline. Kuid ülikoolide arengusuundi kokku võttes „Magna Charta Universitatum” rõhutab hariduse, teaduse ja kultuuri sünteesi, mis on tähtis arengu alus ka ülikoolimuuseumidele.⁴³ Muidugi juhul, kui akadeemilised muuseumid tahavad saavutada ühiskonnas kaalukama positsiooni. Alljärgnevalt käsitlem üldistatult mõningaid põhijooni, mis eelneva arengu ja muutuste tõttu

⁴³ Magna Charta Universitatum: http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/880918_Magna_Charta_Universitatum.pdf (08.10.12).

on aktuaalsed ka praeguste akadeemiliste muuseumide jaoks ning millele vastamine aitab määrata nüüdsete ülikoolimuuseumide positsiooni ülikoolis ja ühiskonnas.

Tsentraliseerimine ja detsentraliseerimine

Ajaloo vältel on muuseume ühendatud ja lahutatud, kas haldus- või sisuliste vajaduste järgi. Mitmel pool, eelkõige väiksemates riikides ja ülikoolides, on ühendatud väiksemaid ülikoolimuuseume (nt Uppsala, Helsingi, Coimbra ülikoolis), selleks et ühtlustada ja tõhustada ülikoolimuuseumide positsioone.

Paljudes riikides, eelkõige (kunagistes) suuriikides, on säilinud iseseisvad ülikoolile kuuluvad teemamuuseumid (nt Hunter'i Muuseum Kuningliku Kolledži juures Londonis, Allard Piersoni Muuseum Amsterdami ülikooli juures jt). See kehtib ka ajaloolise taustaga suurte loodusmuuseumide kohta, mis sageli on omandanud rahvusmuuseumi staatuse.

Vastupidi eelnevatele eksisteerivad ka detsentraliseeritud kollektsioonide klastrid, nt Humboldti ülikoolis. Mõningatel juhtudel käivad eri kollektsioonide valdajad koos, et vahetada infot (nt Hamburgi ülikooli juures). Kuid ka Saksa ülikoolides korrastatakse praegu kogusid ja vähemalt teatud määral neid tsentraliseeritakse (nt Göttingeni ülikool). Kui tahetakse ülikoolimuuseumide positsioone tugevdada, on ühistegevus vajalik, olgu koostöövõrgustike või ühisorganisatsioonide kaudu (nt Oxfordis tegutsevad muuseumid küll eraldi, kuid muuseumidel on ühine hariduskeskus).

Ülikooli ajalugu või teaduslugu

Eri maades on erisugused arusaamad sellest, kui palju peaks ülikoolimuuseum kajastama ülikooli lugu ning kui palju pühenduma laiemalt teaduse tutvustamisele: leidub ülikoole, kus esiplaanil on teaduslugu üldisemalt, ent on ka muuseume, kus peatähelepanu on pööratud asutuse ajaloole ja organisatsiooni enda arengule. Muuseumi ellujäämine ja edu oleneb suuresti teemavalikust: kuivõrd tähtis on see ühiskonnale ja ülikoolile. Oluline on ka ülikooli sihiseade: kas muuseumist tahetakse kujundada riigi keskmuseum või kitsalt oma teemale spetsialiseerunud nišimuuseum; mõistagi tuleb silmas pida, kas on võimalusi soovitud ellu viia.

Ülikoolimuuseum või muuseum, mis kuulub ülikoolile

Eelmise sajandi lõpust alates on üha valdavamaks muutunud suundumus, et akadeemilised muuseumid kuuluvad küll ülikoolile, kuid ei ole ülikoolimuuseumid. Erinevus nn tavalistest muuseumidest on vähenenud ning muuseumide tegevus ei võimalda aru saada, mis eristab tavalist muuseumi ja ülikoolimuuseumi. Seda olukorda on viimastel aastatel mõnel pool püütud muuta, nt seoti Aberdeeni ülikoolimuuseumi kogu tegevus rangelt ülikooli eesmärkidega. Küsimus, kas, kui palju ja kuidas olla seotud ülikooliga, on endiselt üks ülikoolimuuseumide alusküsimusi.

Ülikoolimuuseumide avalik roll

Tänapäeval on ülikoolile kuuluvad kogud üha olulisem allikas õppe- ja teadustöö tarvis, kuid niisama oluline on ülikoolimuuseumide avalik roll: teaduse populariseerimine, haridustegevus ja kogude eksponeerimine. Praegune moesõna on „avalikkuse kaasatus” ja sama siht on ka nüüdisaegsetel ülikoolimuuseumidel. Muuseum on nii uurijate kui ka publiku tegevuse alus. Teadlastele on muuseum oluline kas või selleks, et harjutada, kuidas kõneleda tavainimestele. Näiteks Uppsala ülikoolimuuseumis pidi iga teaduskond tegema nn ühe vitriini näituse, nõnda et see oleks huvitav ja arusaadav; see oli väga kasulik õppetund nii teadlastele kui ka muuseumile.

Kuraator või teadlane

Ülikoolile kuuluvate muuseumide suurus varieerub ühest äärmusest teise: mõnes töötab vaid paar inimest, teises aga mitukümmend töötajat. Ulatuslikum koosseis on põhiliselt suurtel teadusasutustel, kus peatahelepanu on teadustööl. Ülikooli ülesanne on tagada, et nendes muuseumides töötavad inimesed ei oleks professionaalid üksnes oma erialal, vaid ka museoloogias. Ülikoolimuuseumides on äärmiselt vajalik museoloogiakompetentsus ning professionaalsus, sest ideaalis peaks just ülikoolimuuseumid õpetama üliõpilasi – tulevasi muuseumitöötajaid – arutlema valdkonna kõige uuenduslikumate ideede üle.

Parem kättesaadavus

Arendada kollektsioone eri tasanditel – kogudel põhinevast teadustööst kollektsioonide kättesaadavuse parandamiseni – ning teha

seda ühtaegu nii füüsilisel kui ka virtuaalsel tasandil on kindlasti üks viimaste aastakümnete suuremaid proovikivisid. Sellega kaasneb ka kollektsioonidele uue sisu, sh uue otstarbe andmine.

Kokku võttes: hea ülikoolimuuseum peab olema kättesaadav, seoseid loov ja ühiskonnale oluline asutus. Siis elab seal ka akadeemiline vaim. Portreteerides akadeemilist vaimu, on tähtis osata luua seoseid mineviku ja lähituleviku, lokaalse ja globaalse vahel; selle jaoks pakuvad ideaalseid võimalusi ülikoolimuuseumide teemad: inimene, loodus, kunst, teadus, mikro- ja makrokosmos.

Ülikoolimuuseumid on oma loomult erinevad, see oleneb nende teemast, ajaloolisest kujunemisest, positsioonist ülikoolis ja ühiskonnas. Kindlasti on oluline rõhutada, et ülikoolimuuseumid ei ole ülikooli siseasi, vaid üks osa muuseumimaastikust. Neile kehtivad vähemalt samad kriteeriumid, mis teistele professionaalsetele muuseumidele. Seetõttu on tähtis, et akadeemilised muuseumid oleksid atraktiivsed nii vormilt kui ka sisult. On selge, et sisu poolest esitatakse neile eriti suuri nõudmisi, ülikoolimuuseum peab alati jääma teaduspõhiseks. Kuid niisama oluline on, et ülikoolimuuseumide puhul kehtiks kõiki mäluasutusi ühendav põhimõte: muuseum pole üksnes hariv, vaid ka inspireeriv keskkond.